

Leszek Bednarczuk

Polska Akademia Umiejętności, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-9722-6916

Kilka uwag o fonetyce ligi bałkańskiej

Słowa kluczowe: lenicja, (pre)nazalizacja, rotacyzm, samogłoska zredukowana

Keywords: lenition, (pre)nasalisation, rhotacism, reduced vowel

Na podobieństwa strukturalne między używanymi na Półwyspie Bałkańskim językami różnych rodzin zwracali już uczeni w XIX wieku (Jernej B. Kopitar, Franc Miklosich), ale koncepcję językoznawstwa bałkańskiego (*linguistique balkanique*) wprowadził jako pierwszy Kristian Sandfeld (1926 / 1930), a wyrażenie *balkanische Sprachbund* użył Nikolai Trubetzkoy (1928: 20). Od tego czasu w publikacjach anglojęzycznych (i innych) rozpowszechnił się termin *Balkan Sprachbund*. Natomiast w języku polskim utarła się nazwa bałkańska *liga językowa*. Za definicyjną cechę każdej ligi językowej Zbigniew Gołąb (1968: 264) uważa izogramatyzm, czyli identyczny schemat strukturalny w dwu lub więcej językach, według którego morfemy łączy się w jednostki morfologiczno-syntaktyczne wyższego rzędu. Zjawisko to zilustrował na przykładzie zbieżności strukturalnych macedońsko-arumuńskich (1959), które obejmują również pozostałe języki ligi bałkańskiej, a przede wszystkim bułgarski. Na bałkański charakter tego języka zwracał uwagę profesor Tadeusz Szymański w przy różnych okazjach, zwłaszcza w pracach o damaskinach i gwarowym słownictwie bułgarskim.

Jak wiadomo, obok zbieżności morfo-syntaktycznych i leksykalnych języki ligi bałkańskiej wykazują również pewne podobieństwa fonetyczne, które ostatnio omówiła dociekliwie Irena Sawicka (2015). Spośród nich szereg obserwacji poświęciła samogłosce centralnej, którą nazywa „szwa nosowa” (Sawicka 2015: 128–131). Chodzi o samogłoskę zapisywaną w bułgarskim jako <ъ>, albańskim (toskijskim) <ë>, rumuńskim <ă>, <î> o centralnym miejscu artykulacji, interpretowaną przez innych badaczy jako samogłoska zredukowana, jak angielskie [ə], czy tzw. szwa samogłoskowe w epoce praindoeuropejskiej. W opinii Sawickiej powstała ona z sekwencji samogłoska ustna, która otrzymała

z rezonans pod wpływem następującej spółgłoski nosowej, który następnie utraciła, i jako realnie istniejąca zredukowana samogłoska nosowa w żadnym z wchodzących w rachubę języków / dialektów bałkańskich nie występuje. Jedno nie ulega wątpliwości, że jest to wspólna innowacja wymienionych języków, a jej źródła upatruje się w języku bułgarskim (i pobliskich dialektach macedońskich), bowiem w literackim języku macedońskim, greckim i w dialekcie północnoalbańskim głoska ta nie występuje.

Za specyfikę fonetyki bałkańskiej uważa badaczka wahanie grup spółgłoskowych typu *nt / nd / d* (Sawicka 2015: 140–146). Zjawisko to łączy badaczka z lenicją interwokalicznych dźwięcznych zwartych, które w grece bizantyjskiej dały w każdej pozycji spiranty, zachowując ją jednak po spółgłosce nosowej (także w nagłosie), np. την πέτρα [tin_bedra] ‘ten kamień’, στον τόπο [ston_dopo] ‘na miejscu’, στον κήπο [ston_gipo] ‘w ogrodzie’. Grupy te niekiedy dają nowe [b], [d], [g]. Najstarsze przykłady pochodzą z (antycznego) dialektu pamfilijskiego, np. πέντε > *πενδε [wymowa dzisiejsza] > πεδε ‘pięć’; końcówki 3. pl. czasownika -αντι, -ωντι > -αδι, -οδι. Zmiana ta znajduje paralele w innych językach Azji Mniejszej (Schwyzer 1939: 210), a podobne wahanie zostało poświadczane w onomastyce trackiej, np. Δεντ/δν-, *Brinca / Bringa* (Metzinger 2016: 29). Jak wiadomo, zmiana -*nt-* > -*nd-* dokonała się również w języku albańskim, np. *dhëndër* ‘zięć, narzeczony’ < pie.**g'en(ə)ter-*; także w nagłosie w wyniku aferezy samogłoski, np. *mbas* ‘po(za)’ < **en-apo-k^uid*, *ndej* ‘rozciągać’ < *en-tenja, *nga* ‘skąd’ < **en-ka-*. Interwokaliczne spółgłoski zwarte dźwięczne uległy lenicji spirantycznej (jak w grece), a następnie zniknęły już w epoce przedhistorycznej, np. *det* ‘morze’ < **dheṽbeto-*, *be* ‘przysięga’ = słow. *běda*, *dhi* ‘koza’ = niem. *Ziege*. Oba procesy objęły również zapożyczenia łacińskie w tym języku, np. *imperator* > *mbret* ‘król’, *inter* > *ndër* ‘pod, między’, *angustus* > *ngushhtë* ‘wąski’; *bubulcus* > *bujk* ‘wieśniak’, *medicus* > *mjek* ‘lekarz’, *cogito* > *kujtoj* ‘myśle’.

Żywa do dziś lenicja dźwięcznych okluzywów (i spirantów) zachodzi w dialektach zachodniomacedońskich, np. *vodica* > *vojca*, *ponedelnik* > *poneelnik*, *gledaš* > *gleaš*, *sejda* > *set*; *blagoslov* > *blaoslof*, *koga* > *koa*, *viĝat* > *viat*, *preĝeska* > *preeska*. Najwięcej przykładów przytacza Božidar Vidoeski (2000: 69, 81, 98) z regionu Debaru, Strugi i Ohridu, ale -*d-* znika również na prawie całej peryferii południowej od Dramska na wschodzie po położoną w Albanii Bobošćicę, np. *gospodin* > *gospoin*, *gradina* > *granja*, *zavediš* > *zaveš*, *da-odiš* > *da-oš* itp. (Vidoeski 2000: 253). Spółgłoski interwokaliczne znikają przede wszystkim na pograniczu albańskim w Macedonii zachodniej, a proces ten widoczny jest w XIX-wiecznych tekstach i folklorze macedońskim w Albanii oraz w Grecji nad dolnym Vardarem, gdzie obok *muva*, *suvo*, spotykamy: *drugo* > *drujo*, *rogozina* > *rozina*, *sega* > *seja*, *sea*, *Bogorodica* > *Borodica*; *gospodin* > *gospoin*, *vidiš* > *viš*; *takovi* > *takoi*, *glava* > *glaa*, *tovar* > *toar* itd. (Mazon 1936: 46–50).

Z wahaniami grupy *nt / nd / d* pozostaje w związku rozwój samogłosek nosowych w dialektach Macedonii Egejskiej. Jak wykazał na bogatym materiale Jerzy Duma (1991: 63–112), rezonans nosowy, który znikł w literackich językach bułgarskim i macedońskim, zachował się głównie przed spółgłoską zwartą dźwięczną w postaci spółgłoski nosowej, np. *mōdrъ > *mъndur*, *pēdъ > *penda*, także z wtórną spółgłoską nosową, np. *fambrika*, *Jungoslavija*, pod wpływem greckim i albańskim, co obszernie omówiła I. Sawicka (1991: 113–124).

Jako kolejny bałkanizm fonetyczny traktować należy zmianę interwokalicznego *-n-* w *-r-* w literackim (toskijskim) języku albańskim oraz w historii i etnolektach języka rumuńskiego, głównie w istrorumuńskim i częściowo w dakorumuńskim (Bednarczuk 2021). Według opinii większości badaczy zmiana *-n-* > *-r-* w dialektach obu języków ma wspólną genezę, otwartym pozostaje jednak pytanie o jej źródło (centrum irradycji) i przebieg tego procesu. Dyskusję na ten temat podsumował Georg R. Solta (1980: 182–184), uznając samą zmianę za fonetyczny bałkanizm, i opowiedział się za (pra) rumuńską genezą tego procesu. Innego zdania był natomiast Alexandre Rosetti (1924; 1968: 246–249, 515–519), który odrzucał związek tego w obu językach.

W istrorumuńskim zmiana łacińskiego *-n-* > *-r-* ma charakter regularny, np. *anelus* > *arel* ‘pierścionek’, *bonus* > *bur* ‘dobry’, *luna* > *lure* ‘księżyc’, *panem* (acc.) > *para* ‘chleb’ (Kovačec 1998; Filipi 2002–4). Etnolekt ten wyprowadza się z regionu Prizrenu (pd. Kosowo), a dziś wykazuje on pewne nawiązania do gwar północno-zachodnich (Maramuresz, Krisz, Oltenia). Można więc przypuścić, że izofona *-n-* > *-r-* objęła mowę przodków albańskich Tosków oraz Istrorumunów i tych Dakorumunów, którzy dotarli do regionu Maramuresz, a dokonała się po oderwaniu się od wspólnoty prarumuńsko-albańskiej przodków dakorumuńskich Wołochów i albańskich Gegów.

Wydaje się, że przejście *-n-* > *-r-* w rumuńskim pozostaje w związku ze zmianą *-l-* > *-r-* na gruncie romańskim (Bourciez 1946: § 464), które poza rumuńskim (np. łac. *malum* > *măr* ‘jabłko’, ale *caballum* > *cal* ‘koń’) zostało poświadczane w dialektach włoskich, m.in. w Ligurii (już w st.genueńskim, np. *filio* > *fir*, *scala* > *scara*, *volere* > *vorer*) i innych regionach północnej Italii (Piemont, Novara, Ticino, Mediolan, Lucca, Elba) oraz w Calabrii i w różnym nasileniu na Sycylii, w Campanii i Lazio (Rohlf 1966: 306–8). Można więc podejrzewać, że rotacyzm interwokalicznego *-l-* sięga epoki dialektów staroromańskich.

Co się tyczy zmiany *-n-* > *-r-* w dakorumuńskim, to była ona rozpowszechniona w XVI i pocz. XVII w. w Maramuresz i Transylwanii, np. *lumină* / *lumină* ‘światło’, („Catechismul românesc”, 1544, por. Rosetti 1968: 516), a sięgała na wschodzie po Bukowinę i Mołdawię, nie weszła jednak do rumuńskiego języka literackiego ukształtowanego w XVIII w. na Wołoszczyźnie. Do dziś przykłady jej spotykamy w gwarach na zachód od rzeki Bistrica, np. *bire* < *bene*, a najliczniej występują one w regionie Maramuresz i w górach Apuseni (pd.-zach. od Klużu). Stąd według Witolda Truszkowskiego (1992: 58–59) mogły być przeniesione przez wędrownych pasterzy do opisanej przez niego gwary wsi Dragusz w pobliżu Braszowa (Oltenia), np. *nimăruia* literackie *nimănu* ‘nikomu’. Jak zauważył Tache Papahagi (1925) w regionie Maramuresz formy z *-n-* były tam wówczas osobliwością (archaizmem) mowy kobiet i dzieci, podczas gdy dorośli mężczyźni unikali ich, tworząc nawet formy hiperpoprawne z *-n-* w miejsce etymologicznych z *-r-*, np. *mușuroi* > *mușunoi* ‘mrowisko’, *usturoi* > *ustunoi* ‘czosnek’ itp.

Zmianą *-n-* > *-r-* w albańskim dialekcie toskijskim interesowano się od dawna, a na jej podobieństwo do dialektów nowoceltyckich zwrócił uwagę Holger Pedersen (1909: 152–155), wspominając również o rumuńskim (tamże: 141). Uczony ten stwierdził, że zlenizowane *-n-*, głównie po spółgłosce, zmieniło się w *-r-* w dialektach północnoirlandzkich, np. *gnaoi* [gr̥i] ‘dobrze wygląda’, *cnú* [kr̥u] ‘orzech’, *tnúth* [tr̥u] ‘pożądanie’, *mná* [mr̥a] ‘kobieta’, w szkockim *cnó* [kro], *mnaoi* [mr̥ui] (pl.), manx *cro*,

mraane; podobnie w bretońskim, np. śr.bret. *cnouenn* > n.bret. *kraouenn* ‘orzech’, *tnou* > *traouñ* ‘dolina’.

Rotacyzmem toskijskim zajmowali się wybitni badacze języka albańskiego, objaśniając go najczęściej na gruncie rodzimym (Decnicka 1968: 42–44; Çabej 1976: 132–134; Demiraj 1988: 236–239, 303). Dotychczasowe badania wykazały, że w pratoroskijskim zmianie uległy wyrazy odziedziczone z epoki praindoeuropejskiej, np. geg. *dimën* / tosk. *dimër* ‘zima’, oraz zapożyczenia łacińskie, np. *venë* / *verë* < *vinum*, *krishtenë* / *krishterë* < *christianus*, i najstarsze greckie, np. *mokën* / *mokër* ‘kamień młyński’ < *μῆχανή* ‘narzędzie’. Nie objęła ona już jednak zapożyczeń słowiańskich (od VII w.), np. *sanë* ‘siano’ < *sěno, *zakon* ‘zwyczaj’ < *zakonъ ‘prawo’, ani nowszych greckich, np. *tigan* ‘patelnia’ < *τήγανον* oraz tureckich, np. *bina* ‘budynek’ < *bina*. Zmiana dokonała się przed zanikiem nieakcentowanej i końcowej samogłoski. Ostatnio na temat toskijskiej zmiany *-n-* > *-r-* ukazała się dysertacja Katie Albany (2015), której autorka również opowiada się za rodzimym pochodzeniem zmiany *-n-* > *-r-* (nie wspominając o rumuńskim), a sam proces trafnie nazywa „lenicją”.

Bibliografia

- Albany K., 2015, */n/: /r/ correspondences in Albanian dialects: understanding the n > r sound change*, New York.
- Bednarczuk L., 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2021, *Albańsko-rumuńska izofona -n- > -r- i inne bałkanizmy fonetyczne*, „Prilozi” (Macedonian Academy of Sciences and Arts. Department of Linguistics and Literary Science. Contributions) XLVI, 1, s. 65–69 (in honorem prof. Zuzanna Topolińska).
- Bourciez E., 1946, *Éléments de linguistique romane*, Paris.
- Çabej E., 1976, *Studime gjuhësore*, Prishtinë.
- Demiraj Sh., 1988, *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, Tiranë.
- Desnickaja A., 1968, *Albanskij jazyk i ego dialekty*, Leningrad: [Десницкая А., 1968, *Албанский язык и его диалекты*, Ленинград].
- Duma J., 1991, *The development of vowels *ę, *q in the South-East Slavic*, [w:] *Studies in phonetic typology of the Slavic languages*, red. I. Sawicka, A. Holvoet, Warszawa, s. 63–112.
- Filipi G., 2002–4, *Istrorumunjski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân / Atlante Linguistico Istrorumenno*, Pula.
- Gołąb Z., 1959, *Some Arumunian-Macedonian isogrammatisms and the social background of their development*, „Word” XV, 3, s. 415–435.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K., 1958, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- Kovačec A., 1998, *Istrorumunjsko – hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Pula.
- Matzinger J., 2016, *Die alpbalkanischen Sprachen*, Wien.
- Mazon A., 1936, *Documents, contes et chansons slaves de l’Albanie du Sud*, Paris.
- Papahagi T., 1925, *Graiu și folklorul Maramureșului*, București.
- Pedersen H., 1909, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, I, Göttingen.
- Rohlfs G., 1966, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti, I: Fonetica*, Torino.
- Rosetti A., 1924, *Études sur le rhotacisme en roumain*, Paris.
- Rosetti A., 1968, *Istoria limbii române*, București.

- Sandfeld K., 1926 / 1930, *Balkanfilologien*, Copenhagen / *Linguistique balkanique. Problemes et resultats*, Paris.
- Sawicka I., 1991, *The problem of the prenasalization of stops in Southern Slavic*, [w:] *Studies in phonetic typology of the Slavic languages*, red. I. Sawicka, A. Holvoet, Warszawa, s. 113–124.
- Sawicka I., Sujecka J., 2015, *Wprowadzenie do bałkanologii*, Warszawa.
- Schwyzler E., 1939, *Griechische Grammatik*, I, München.
- Solta G.R., 1980, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt.
- Trubetzkoy N., 1928, *Proposition 16*, [w:] *Premier congrès international des linguists à La Haye*, Nimègue, s. 20.
- Truskowski W., 1992, *Studia socjolingwistyczne z dialektologii rumuńskiej*, Kraków.
- Vidoeski B., 2000, *Fonološki bazi na govornite na makedonskiot jazik*, Skopje.

On certain phonetic balkanisms

Abstract

The focus of this article is the origins of (1) reduced vowels in languages of the Balkan Sprachbund, (2) lenition of soft stops, (3) its (pre)nasalization, (4) the change of *-n-* into *-r-* in the Tosk dialect of Albanian and a similar process in Old Romanian as well as the Istro-Romanian, Maramuresh and Oltenian dialects of this language, a parallel change of Latin *-l-* into *-r-* in common Romanian and certain Italian dialects.

